

МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

За останні десятиліття радикальних змін зазнала соціально-демографічна структура українського соціуму. Відповідні трансформації, будучи наслідком змін в урядовій політиці, у свою чергу вплинули на перспективи розвитку самих суспільних інституцій. Тому в історичному контексті ці питання заслуговують на окреме вивчення.

Враховуючи комплексність соціальних процесів необхідно приділити окрему увагу методології їх вивчення. Слід зауважити, що демостатистичний метод дозволяє характеризувати компоненти конкретної соціально-демографічної реальності як відповідну абстракцію, а це ускладнює розуміння реального змісту причинно-наслідкових зв'язків у суспільних процесах. Тому, за переконанням фахівців [1], з'ясування механізму формування соціально-демографічної структури потребує міждисциплінарного підходу для ефективного використання та синтезу різнопланового масиву наукових знань про сутність суспільних процесів.

Згідно принципів міжпредметного дослідження формулюються вченими й основні методологічні засади наукового аналізу соціально-демографічних процесів. Так, людність (народонаселення) та її природній рух (самовідтворення) розуміються як об'єкт вивчення всіх галузей науки про життєдіяльність людей, а історія, соціологія та демографія являють собою складові загального наукового пізнання. Також пропонується зосередження дослідницької уваги на вивченні соціальної поведінки та економічної активності індивідів з різним соціальним статусом.

Слушним є твердження про щільний зв'язок демографічних процесів з соціально-економічною ситуацією у суспільстві та відповідними змінами у стратифікаційних характеристиках населення (професійно-галузевій зайнятості, рівнях освіти та матеріальної забезпеченості). Саме трудовий процес є першочерговим чинником демографічного розвитку: «Зміни у суспільній праці є матеріальною основою змін у механізмі самовідтворення населення» [2]. Доцільно додати, що у випадку соціально-економічних негараздів погіршується й демографічна ситуація внаслідок зменшення показників народжуваності і зростання показників смертності населення. До подібних кризових явищ додаються ще й міграційні втрати. Подібна всеохоплююча соціально-демографічна криза, яка охопила Україну у 1990-х роках, брала свої витoki у попередніх десятиліттях.

Основоположний принцип зосередження особливої уваги на предметному аналізі взаємозв'язку і взаємодії демографічних та соціальних процесів визначається у ґрунтовних дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених-демографів [3]. Загальна концепція досліджень суспільного розвитку чітко визначена у наступних тезах: "демографія займається дослідженням економічних і соціальних причин та наслідків

демографічних процесів" [4], "об'єктивні відносини виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ є водночас відносинами з приводу виробництва людей, а відносини з приводу виробництва нового життя і збереження свого власного є одночасно виробничими відносинами" [5]. Отже, всебічне вивчення соціально-економічних процесів зумовлює й аналіз демографічних змін.

Вищесказане доводить, що значною мірою актуальним залишається положення, засноване на марксистській теорії, за яким демографічні зміни передусім визначаються динамікою соціальної структури. При цьому "найважливіші закони становлення і розвитку населення як суб'єкту конкретно-історичних відносин – це передусім закони становлення і розвитку населення як суб'єкту суспільного процесу відтворення" [6]. Необхідність комплексного аналізу статево-вікового складу, поселенської структури, освітнього рівня та професійно-галузевої зайнятості є безпосередньою умовою всебічної характеристики особливостей соціального розвитку України у конкретні історичні періоди. Самі ж процеси демографічного відтворення пов'язані з відносинами виробництва та особливостями перерозподілу матеріальних благ.

Фактор поселенської диференціації також є обов'язковою складовою предметного аналізу динаміки соціально-демографічної структури. Як відомо, моделі демографічної поведінки міського і сільського населення суттєво різняться. Якщо зараз тенденції до поширення малодітних сімей та стрімкого старіння населення властиві і міським, і сільським мешканцям, то у попередні десятиліття ситуація була іншою. З одного боку, село відзначалося значно більшими показниками народжуваності, з іншого - саме на селі у 1970-80-х роках почали виявлятися перші ознаки майбутньої демографічної кризи, зумовлені масовим від'їздом молодого за віком населення на навчання і роботу до міст, де молодь здебільшого і залишалася на постійне місце проживання. Новоприбулі мігранти не зберігали традиційно сільських демографічних настанов, швидко адаптуючись до демографічних процесів у містах, орієнтованих на малодітність і зростання віку народження батьками першої дитини.

Перехідний період 1990-х років відзначився руйнацією традиційних соціально-демографічних пріоритетів, коли внаслідок глобальної суспільної кризи разом зі зміною суспільної політичної системи відбулися економічний занепад та зміни у сфері сімейних відносин та демографічній структурі України. Також відбулось загальне зростання кількості соціальних груп та суттєві переорієнтації професійно-галузевих пріоритетів зайнятого населення. На зміну радянським класам робітників, службовців та колгоспного/радгоспного селянства, з'явилися категорії підприємців, безробітних тощо. Найбільш перспективні сфери виробничої діяльності почали втрачати свої продуктивні сили, а професії, зорієнтовані на здобуття фундаментальної освіти поступатися місцем менш інтелектуальним видам діяльності.

Методологічні засади визначення соціальних груп (без чого неможливе ґрунтовне дослідження стратифікаційних процесів) чітко визначені у програмних документах вітчизняних загальних переписів населення як основного джерела соціально-демографічної та етносоціальної інформації. У переписних словниках занять та видів виробництв міститься докладна інформація і щодо професійно-галузевої зайнятості представників різних соціальних груп та рівня їх освіти.

Важливий дослідницький момент пов'язаний з етносоціальними процесами. Додавання до предметного аналізу ознаки етнічної приналежності покликано сприяти більш глибокому розумінню специфіки соціально-демографічних процесів у поліетнічному соціумі. Багатонаціональний склад населення України зумовлює визначення соціального статусу кожного з найбільших етносів країни, що стає можливим внаслідок наявності значного комплексу відповідної статистичної інформації у підсумкових виданнях та архівних відомостях загальних переписів населення.

Оскільки одним з основних чинників щодо пріоритетів зайнятості населення є проживання особи в міській чи сільській місцевості, то основним фактором у формуванні специфіки зайнятості представників різних етносів є історично складена їх поселенська структура. Водночас існує й безпосередня взаємозалежність особливостей господарської діяльності від ментальних етнічних настанов. Тому актуальним стає з'ясування пріоритетності означеного впливу національних ментальних рис та місця проживання представників кожного етносу.

Таким чином, системне дослідження соціальних процесів характеризується комплексністю предметного аналізу та врахуванням взаємозалежності всіх їх елементів. Соціально-демографічний аспект передбачає усвідомлення зв'язків між поселенською структурою населення, демографічним розвитком та змінами у професійно-галузевій зайнятості, статусних ознаках, освітньому рівні тощо. Окрему складову в системі тематичних досліджень становлять етносоціальні процеси. Реалізації подібних досліджень сприяє належна джерельна база, основу якої становлять статистичні підсумки загальних переписів населення.

Література:

1. Піскунов В.П. Про необхідність розвитку теорії сучасної демографічної кризи. *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 2. С. 234–246; Стешенко В.С. Зміст понять "демографічний розвиток" і "людський розвиток": тотожності та відмінності. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. №1. С.5-16.
2. Стешенко В.С., Піскунов В.П. До питання про концепцію національної демополітики в Україні. *Демографічні дослідження*. К., 1996. Вип. 18. С.3-42.
3. Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. М., 1970. 386 с.

4. Сови А. Общая теория населения. В 2-х т. Пер. с франц. М., 1977, Т.1. Экономика и рост населения. С.27
5. Валентей Д.И., Зверева Н.В. Изучение народонаселения: вопросы методологии. М., 1987. 154 с.
6. Стешенко В.С. Теоретические проблемы воспроизводства населения: Диссертация доктора экономических наук: 08.00.18. АН Украины. Институт экономики. К., 1994. С.125.